

ԳՐԻԳՈՐ ԲՐՈՒՏԵԱՆ
Ֆիզ.-մաթ. գիտ. թեկնածու

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՈՅԱԿԵՐՊ ԵՒ ԶԻԱԿԵՐՊ ՏԱՊԱՆԱՔԱՐԵՐԸ ԵՒ ՀԱՅՈՑ ՀՆԱԳՈՅՆ ՏԻԵՉԵՐԱԿԱՆ ՈՒ ՏՈՍԱՐԱԿԱՆ ՊԱՏԿԵՐԱՅՈՒՄՆԵՐԸ*

Հայկական բազմադարեան մշակույթի մի ուրոյն մասն են տարբեր տեսակի վիմակերտ արձանները: Հայկական վիմակերտ արձաններից վիշապաքարերը եւ խաչքարերը թերեւս ամենից շատ ու բազմակողմանի հետազոտուածն են¹: Սրան հակառակ, տարատեսակ մահարձանները, որ քանակով չեն զիջում վերը նշուածներին, հրապարակուած ու հետազոտուած են շատ անբաւարար²: Մահարձանների մէջ յատկապէս բազմաթիւ են տապանաքարերը: Միջնադարեան տապանաքարերը իրենց բազմազան զարդապատկերներով հարուստ աղբիւր են հայ մշակույթի տարբեր բնագաւառների հետազոտութիւնների համար: Ցաւօք, այս ծաւալուն նիւթը բաւարար չափով չի հետազոտուած եւ պատշաճ օգտագործում չի ունեցել Հայոց մշակույթի անծայր անդաստանի բազում մուկ անկիւնները լուսաւորելու գործում: Հայաստանում տարածուած գերեզմանաքարերը հիմնականում պատրաստուած են որձաքարից կամ տուֆից, ունեն տարբեր ձեւեր: Պատահում են անկանոն, անձեւ, անտաշ քարերից մինչեւ նրբագեղ մշակուած զանազան մահարձաններ: Ընդ որում, դիտում է որոշակի կախում տապանաքարերի ձեւերի եւ դրանց ստեղծման դարաշրջա-

* Այս յօդուածի համառօտ տարբերակը իբրեւ զեկուցում ներկայացուել է ՀՀ ԳԱԱ Արեւելագիտութեան ինստիտուտի Քրիստոնեայ Արեւելքի բաժնի ստեղծման 40-ամեակին եւ նրա հիմնադիր, պրոֆեսոր Պարոյր Մուրադեանի մահուան 5-րդ տարելիցին նուիրուած գիտաժողովում. «Հայաստանը եւ արեւելաքրիստոնէական քաղաքակրթութիւնը», Զեկուցումներ եւ զեկուցումների դրոյթներ, Երեւան, 2016, էջ 61 – 65:

¹ Տէս, օրինակ, Հ. Պետրոսեան, Խաչքար, Երեւան, 2008:

² Տէս, օրինակ, Ս. Մնացականեան, Հայկական վաղ միջնադարեան մեմորիալ յուշարձանները, Երեւան, 1982:

նի միջեւ³: Հայկական շիրմաքարերին նուիրուած հետազոտութիւնները արդէն իսկ շատ սակաւ են: Բացի այդ՝ եղած աշխատութիւններն էլ գերազանցապէս նուիրուած են դրանց վրայ քանդակուած պատկերների նկարագրութեանը եւ բովանդակային ու ոճական վերլուծութեանը⁴: Չկայ հայկական գերեզմանաքարերի ընդհանուր ձեւերի եւ այդ ձեւերի իմաստների բաւարար վերլուծութիւն: Թէպէտ այսօր բաւարար հետազոտուած չլինելու պատճառով կարելի չէ վստահ պնդել, թէ ի՞նչ տոկոսային յարաբերութիւն ունեն հայկական մահարձանների տարբեր տեսակները, այդուհանդերձ այսօր մատչելի տուեալները թոյլ են տալիս համարելու, որ դրանց մեծամասնութիւնը ունի հէնց տապանի (ուղղանկիւն արկղի) ձեւ: Համեմատաբար ուշ ժամանակների վերաբերող տապանաքարերի մէջ առաւել շատ են տուֆից պատրաստուած եւ օրօրոցակերպ տապանաքարերը⁵: Պատահում են նաեւ սակաւաթիւ այլ տեսակի տապանաքարեր:

Չհետազոտուած կամ անբաւարար հետազոտուած տապանաքարերի շարքում յատկապէս ուշագրաւ են Հայաստանով մէկ սփռուած խոյակերպ եւ ձիակերպ տապանաքարերը: Այս երկու տեսակի տապանաքարերը քանակապէս համեմատաբար սակաւաթիւ են: Մեզ յայտնի գերեզմանոցներում խոյակերպ ու ձիակերպ տապանաքարերը հանդիպում են այլ տեսակի տապանաքարերի հետ խառը, առանց յատուկ խմբաւորման: Ընդ որում, դրանք հանդիպում են հէնց հայկական գերեզմանատներում⁶: Այսինքն, հիմքեր չունենք խօսելու դրանց տարբեր ազգային կամ կրօնական պատկանելութեան մասին: Սա նշանակում է, որ սրանց բնոյթը հասկանալուն չեն կարող նպաստել սրանց տեղագրական բնութագրերը: Պատկերագրական առումով եւս սրանք բաւարար հետազոտուած չեն: Ուստի, այս տապանաքարերի բնոյթը, իմաստը, խորհուրդը հասկանալու համար հիմնական տուեալը առայժմ հէնց դրանց արտաքին կերպն է՝

³ Գ. Կարախանեան, Տապանաքար, ՀՍՀ, հտ. 11, էջ 575-576, Երեւան, 1985: Նաեւ՝ Ս. Գ. Բարխուդարեան, Գ. Հ. Կարախանեան, Հայկական գերեզմանական յուշարձանները եւ նրանց քանդակները, ՊԲՀ, 1959, 4, էջ 159-210:

⁴ Գ. Հ. Կարախանեան, Հայաստանի միջնադարեան կենցաղային քանդակները (XV-XVI դդ.), ԼՀԳ, 1975, 8, էջ 31-48:

⁵ Ի դէպ, շիրմաքարերի օրօրոցի ձեւը կարելի է դիտել իբրեւ պարզ ուղղանկիւն արկղի (տապանի) ձեւի յետագայ զարգացում՝ համաչափութեան դէպի վեր աւելացումով ու վերնամասի հարթ մակերեսին կիսակլոր թաղի ձեւ տալով (ինարատւոր է՝ անձրեւաջրերի արագ հեռացման միտումով):

⁶ Խոյակերպ ու ձիակերպ տապանաքարեր առկայ են, օրինակ, Թեղեմեաց վանքին կից գերեզմանոցում միջնադարեան այլ տապանաքարերի հետ խառը: Նոյնն է եղել նաեւ Հին Զուղայի նշանատու գերեզմանոցում, ուր, պահպանուած լուսանկարների համաձայն, խաչքարերի հետ խառը եղել են նաեւ խոյակերպ տապանաքարեր (դրանցից երկուսի լուսանկարը տես ստորեւ՝ նկ. 4, 5): Այդպիսի գերեզմանաքարեր հանդիպում են նաեւ Զաւախքում, պատմական Հայաստանի այլ վայրերում:

ձիու եւ խոյի պատկեր լինելը:

Արդ, փորձենք հասկանալ, թէ ի՞նչ կարող է նշանակել տապանաքարը խոյի կամ ձիու կերպարանք ունենալը:

Նախ փորձենք ճշտել, թէ ընդհանրապես ի՞նչ իմաստ պիտի ունենայ տապանաքարը: Տապանաքարը գերեզմանի վրայ դրուող յատուկ ձեւի քարէ արձան է, որի վրայ յաճախ նաեւ նշուում են գերեզմանում հանգչող հանգուցեալի անունը եւ որոշ այլ տուեալները՝ ծննդեան ու մահուան ժամանակները, հասարակական դիրքը, պաշտօնը, առաւել էական ձեռքբերումները, մահուան հանգամանքները եւն: Ընդ որում՝ այդ նշումները կարող են լինել ինչպէս գրաւոր խօսքի միջոցով, այնպէս էլ՝ պատկերուած տարբեր խորհրդանշանների միջոցով:

Միւս կողմից՝ տապանաքարը իբրեւ բառ՝ նշանակում է «յրապանի քար», այսինքն՝ քար, որ տապանի դեր է կատարում կամ տապանի հետ է առնչուում: Իսկ յրապան բառն էլ նշանակում է «արկղ», «տուփ», «սնդուկ»: Նշանակում է նաեւ՝ «յրապանի ձև ունեցող նա» (Նոյեան տապան)⁷: Այսինքն, տապանաքար բառը պիտի նշանակի «տապանի՝ իմա՝ արկղի ձեւ ունեցող քար», եւ «իբրեւ տապան (իմա՝ նաւ) ծառայող քար»:

Խնդրոյ առարկայ խոյակերպ եւ ձիակերպ տապանաքարերը, հասկանալի է, բնաւ չունեն դասական տապանի՝ արկղի ձեւ: Ուրեմն, չենք կարող սրանց իմաստը հասկանալ իբրեւ գերեզմանի վրայ դրուող պարզ արկղի նման քար:

Յատկանշական է նաեւ, որ Հայկական տապանաքարերի մէջ չունենք, կամ համարեա չունենք (տե՛ս ստորեւ), այլ կենդանիների կերպարանքով տապանաքարեր. խոյն ու ձին այս պարագայում եզակի կենդանիներ են: Մինչդեռ Հայաստանի կենդանական աշխարհը շատ հարուստ է եղել թէ՛ վայրի եւ թէ՛ ընտանի կենդանիներով: Ինչո՞ւ են հէնց ա՛յս երկու կենդանիները առանձնացել միւսներից (որոնց մէջ, ի դէպ, կան մարդու համար ոչ պակաս կարեւոր կենդանիներ, ինչպէս օրինակ՝ այծը, ոչխարը, կովը, գոմէշը, շունը, կատուն եւն)⁸: Նախքան առաջ անցնելը նշենք, որ մեզ յայտնի բոլոր դէպքերում էլ, իբրեւ տապանաքար դրուած ձիակերպ արձանները, պատկերում են ոչ թէ պարզապէս ձի (իբրեւ կենդանի), այլ հէնց հեծնելու ձի՝ երիվար թամբով, սանձով ու ասպանդակներով (տե՛ս նկ. 1): Այսինքն, իբրեւ տապանաքար դրուած այս ար-

⁷ Արմատական բառարանում բառս բացատրուած է. «արկղ, արկղի նման՝ չորս կողմը փակ նաւ (Նոյի), մեռելի սնտուկ, գերեզման, դամբան», տես ՀԱԲ, հտ. Դ., էջ 373, Երեւան, 1979:

⁸ Պակաս կարեւոր չէ նաեւ այն, որ Հայաստանի վայրի կենդանիների մէջ էլ առկայ են բազմաթիւ կենդանիներ (օրինակ՝ առիւծ, եղջերու, արծիւ անգղ, արագիլ եւն), որ հնուց սրբացուած են եղել եւ պաշտուել են. սրա բազում վկայութիւնները պահպանուել են Հայոց ազգագրութեան եւ բանահիւսութեան մէջ:

ձանները պատկերում են ոչ թէ լծկան (կառքին լծուող) կամ ազատ ապրող ձի, այլ հէնց հեծնելու համար նախատեսուած ձի: Խոյակերպ տապանաքարերը նման տարբերակիչ յատկանիշներ չունեն: Դրա փոխարէն խոյակերպ տապանաքարերի կողային պատերին՝ խոյի փորի տակի մասում, երբեմն նաեւ՝ թիկունքին, համարեա միշտ առկայ են տարբեր քանդակ-պատկերներ (տե՛ս նկ. 2, 3): Սրանց պատկերազրութիւնը հետազօտուած չէ: Ըստ երեւոյթին պատճառն այն է, որ այս տապանաքարերը մեծ մասամբ կիսով չափ թաղուած են հողի մէջ, եւ դրանց ստորին մասերում եղած պատկերները նայելու եւ քննելու համար հարկ է գտնէ մասամբ պեղել, բացել այդ տապանաքարերի ստորին մասերը: Կան նաեւ ամբողջովին զարդաքանդակներով պատուած խոյակերպ տապանաքարեր: Դրանցից բազմաթիւ բարձրարուեստ նմոյշներ ժամանակին եղել են Հին Զուղայի նշանաւոր գերեզմանոցում (տե՛ս նկ. 4, 5)⁹:

Խոյի եւ ձիու դերը տապանաքարերի ձեւաւորման գործում հասկանալու համար յիշենք հայկական հրաշապատում հէքեաթների մէջ շատ տարածուած հետեւեալ դրուագը: Տղան իր եղբայրների (կամ ընկերների) չար կամքով յայտնուում է Մութ աշխարհում, որտեղից ուղղակի ելք դէպի Լոյս աշխարհ չկայ: Տղայի հարսնացուն, որ կանխաւ գիտէր տղայի եղբայրների չար գիտաւորութեան մասին, նախօրօք խորհուրդ էր տուել տղային, որ այդ վիճակում յայտնուելիս գնա ջրի գուռի մօտ, որտեղ ամեն օր ջուր խմելու են գալիս երեք ձիեր՝ սեւ, կարմիր ու սպիտակ գոյների: Եւ Լոյս աշխարհ վերադառնալու համար տղան պէտք է ցատկէր սեւ ձիու վրայ, որն էլ նրան գցէր կարմիրի վրայ եւ վերջինս էլ գցէր սպիտակ ձիու վրայ: Այ այս սպիտակ ձին էլ տղային պիտի հանէր Լոյս աշխարհ: Սակայն հէքեաթում տղան վրիպում է, ցատկում է սպիտակ ձիու վրայ, սա էլ տղային գցում է կարմիրի վրայ, կարմիրն էլ՝ սեւի վրայ, եւ սա էլ ի վերջոյ տանում-գցում է Անդրաշխարհ¹⁰: Մեր խնդրի համար շատ կարեւոր է, որ հրաշապատում այս դրուագը, որ համարեա նոյնութեամբ կրկնուում է բազմաթիւ հէքեաթներում, ունի երկու տարբերակ: Տարբերակներից մէկում իբրեւ աշխարհից աշխարհ տեղափոխող կենդանիներ հանդէս են գալիս երեք գոյնի ձիեր, միւս տարբերակում ձիերի փոխարէն առկայ են նոյն երեք գոյների ոչխարներ -խոյեր, որոնք դարձեալ նոյն գործառոյթն են կատարում¹¹:

⁹ Այս երկու լուսանկարները տրամադրել է ճարտարապետ Միքայէլ Մազմանեանի թոռնուհին՝ ճարտարապետ Լիլիթ Տէր-Մինասեանը: Սիրով իմ շնորհակալութիւնն եմ յայտնում նրան:

¹⁰ Տե՛ս, օրինակ, ՀԺՀ, հտ. 5, էջ 15 - 27, Երեւան, 1966, նաեւ՝ հտ. 13, էջ 9 -13, Երեւան, 1985:

¹¹ Տե՛ս, օրինակ, ՀԺՀ, հտ. 2, էջ 29 - 30, Երեւան, 1959: Այս նշուած հէքեաթում (Անմահական խնձոր) աշխարհից աշխարհ տեղափոխող կենդանիները պարզապէս երեք ոչխարներ

Այսինքն, հէքեաթի այս դրուագի երկու տարբերակները մեզ տալիս են, որ թէ՛ ձին, և թէ՛ խոյը ունեն մի աշխարհից մի այլ աշխարհ տեղափոխելու գործառնություն: Այս երկու կենդանիների՝ աշխարհից աշխարհ տեղափոխողի գործառնությամբ կարող է հասկանալի դարձնել տապանաքարերի ձևակերպ ու խոյակերպ լինելը: Իրօք, գերեզմանը (հէնց գերեզմանի փոսը) մի տեղ է, որտեղ մահացած մարդու մարմինն է դրուում: Այսինքն, մարդը (այն, ինչ մնացել է մարդուց) դրուում է գերեզմանի մէջ մահանալուց յետոյ: Իսկ միևս կողմից էլ, ըստ կրօնական պատկերացումների, մարդ մահանալով տեղափոխուում է այլ աշխարհ: Այս կարգի պատկերացումներ կան մեզ յայտնի բազմաթիվ կրօնների մէջ. յիշենք յունական դիցաբանութեան մէջ Քարոնին, որ հանգուցեալների հոգիները նաւակով տեղափոխուում էր Ստիքս գետի մի ափից միւսը, քրիստոնէութեան մէջ հոգէառ հրեշտակին, հայկական հին պատկերացումների մէջ՝ Գրողին, որ եւս կատարել է հանգուցեալների հոգիները իր ծոցը դրած Անդրաշխարհ տանելու գործառնությամբ (այստեղից էլ՝ հայերէն «Գրողի ծոցը» արտայայտութիւնը իբրեւ հէնց Անդրաշխարհի համարժէք) եւն: Այսինքն, գերեզմանը (գերեզմանի փոսը) որոշակի իմաստով հէնց պիտի նշանակի Անդրաշխարհ: Իսկ գերեզմանի տապանաքարն էլ, որ ի դէպ՝ շատ նման է նաեւ դրան, պիտի նշանակի երկու աշխարհների սահմանը, դուռը, որի տարբեր կողմերում տարբեր աշխարհներ են: Ի դէպ, դուռը, ըստ էութեան, մի առարկայ է, որի միջոցով (միջով) իրականացուում է անցումը մի աշխարհից միւսը, զի դրան երկու հակադիր կողմերը ունեն հէնց երկու հակադիր աշխարհների իմաստ (ներս եւ դուրս): Եւ ահա, այս երկու հակադիր աշխարհների միջեւ դրուած դրան փոխարէն, ի դէմս ձևակերպ ու խոյակերպ տապանաքարերի, մենք ունենք մի աշխարհից միւսը տեղափոխող կենդանիներ՝ ձի եւ խոյ: Այս կերպ հասկանալի է դառնում այս «տարօրինակ» տապանաքարերի իմաստը: Դրանք պիտի նշանակեն հանգուցեալին (հանգուցեալի հոգին) մի աշխարհից միւսը տեղափոխող «փոխադրամիջոցը»՝ այն հրաշք կենդանիները, որ կատարում են այդ փոխադրումը:

Միևս կողմից՝ եթէ հանգուցեալի մարմինը արդէն դրուել է գերեզմանի փոսի մէջ, ուրեմն խօսք չի կարող լինել Լոյս աշխարհից Մութ աշխարհ տեղափոխելու մասին (զի հանգուցեալը արդէն այնտեղ է՝ Անդրաշխարհում): Մնում է հակառակ տեղափոխութիւնը, այն է՝ Մութ աշխարհից Լոյս աշխարհ տեղափոխելը: Իսկ Մութ աշխարհից, այն է՝ Անդրաշխարհից, Լոյս աշխարհ անցնելը, ըստ էութեան, նշանակում է յարաթիւն առնել: Այսինքն, այս երկու կենդանի-

են (առանց ոեւէ նշման դրանց սեռի մասին): Սակայն ի նկատի ունենալով, որ մաքին խոյից էապէս աւելի տկար է իբրեւ հեծնելու կենդանի ծառայելու համար, միանշանակ հասկանալի է, որ սոյն տեղում իբրեւ ոչխար ի նկատի պիտի առնուած լինի հէնց խոյը: Բացի այդ, կան այլ հէքեաթներ եւս, ուր ուղղակի նշուած են խոյեր:

ների կերպարանքով տապանաքարերը կարող են ունենալ միայն հանգուցեալի յարութիւնը իրականացնողի իմաստ: Սա նշանակում է, որ այս տապանաքարերը կարող են դրուած լինել միմիայն հանգուցեալների յարութեան գաղափարը պարունակող կրօն դաւանող հասարակութեան մէջ: Դա էլ լաւագոյնս համապատասխանում է քրիստոնէութեանը: Նշանակում է՝ Հայաստանով մէկ սփռուած խոյակերպ ու ձիակերպ տապանաքարերը կարող են լինել կա՛մ քրիստոնէական եւ կա՛մ մեռելների յարութեան գաղափարը պարունակող մի այլ կրօնի հետեւորդների: Այստեղ յիշենք Հին Ջուղայի գերեզմանատան խոյակերպ տապանաքարը, որ բերուած է վերը՝ նկ. 5-ում: Այս տապանաքարի վրայի արձանագրութիւնը նոյնական է հայկական դասական խաչքարային արձանագրութիւններին. «[Սուրբ] խաչս քարեիսու ի Բ[րիսպո]ս մանուկ Յովաննիսին յոյժ սիր[ա]կ[ա]ն և ծնողին: Թվ[ական] ՌԾ (1050 = Փրկչ. 1601 թ.)»:¹² Սա եւս յստակ վկայութիւն է առ այն, որ սոյն խոյակերպ տապանաքարը ստեղծուած է հայկական քրիստոնէական միջավայրում: Ի դէպ, սրա մի այլ անուղղակի վկայութիւն էլ այն է, որ մեզ յայտնի բոլոր դէպքերում խոյակերպ ու ձիակերպ (չտեղաշարժուած) տապանաքարերը տեղադրուած են այնպէս, որ կենդանու գլուխը նայում է դէպի հարաւ, եւ տապանաքարի վրայ որոշ դէպքերում հանդիպող արձանագրութիւններն ու խաչապատկերներն ունեն նոյն ուղղուածութիւնը, ինչ եւ կանոնական խաչքարերի վրայ է. դրանք «նայում» են դէպի արեւմուտք: Այսինքն, ճիշդ այնպէս, ինչպէս խաչքարի դիմաց կանգնող ու խաչին նայողը պիտի դէմքով նայի դէպի արեւելք, այդպէս էլ խոյակերպ ու ձիակերպ տապանաքարերի դիմաց կանգնողը արձանագրութեանը նայելիս պիտի դէմքով ուղղուած լինի դէպի արեւելք: Միով բանիւ՝ խնդրոյ առարկայ խոյակերպ ու ձիակերպ տապանաքարերը արդիւնք են հայկական քրիստոնէական մշակոյթի:

Միւս կողմից էլ, գիտենք, որ քրիստոնէութեան մէջ չկան հանգուցեալների հոգիները տեղափոխող խոյակերպ ու ձիակերպ կերպարներ: Մնում է այս կերպարները փնտռել Հայոց նախաքրիստոնէական պատկերացումների մէջ: Իսկ այդ հնագոյն պատկերացումները, ի շարս այլ տեղերի, պահպանուած են նաեւ հին Հայոց տիեզերական, երկնային պատկերացումների մէջ: Գիտենք, որ երկնքի համաստեղութիւնների մէջ իբրեւ կենդանաշրջանի մաս կայ խոյ աստեղատունը: Սակայն ձիու համաստեղութիւն կենդանաշրջանի մէջ մեզ յայտնի չէ: Մեր որոնած ձիուն երկնքում գտնելու համար յիշենք, որ խեցգետին կենդանակերպի որոշ աստղեր հին հայկական աստղային կոչուել են էջ կամ էշեր¹²: Ի դէպ, նոյնն է նաեւ արդի աստղային անուանացանկում. խեցգետին կենդանակերպի գամմա եւ դելտա աստղերը կոչուում են “Asellus Borealis” եւ “Asellus

¹² ՀԱԲ, հմ. Բ., էջ 117:

Australis“, որ նշանակում են հիւսիսային եւ հարավային իշուկներ: Միւս կողմից էլ գիտենք, որ խորհրդանշական առումով էշն ու ձին իրար համարեա կրկնող կենդանիներ են: Այսինքն, կարող ենք համարել, որ ի դէմս Խեցգետին կենդանակերպի ունենք հնագոյն էշ (կամ Իշուկներ, էշեր կամ Յիւ) կենդանակերպի նոր տարբերակը, որ խորհրդանշական առումով նոյնական է Զիւ հետ: Այսինքն, երբ գնում ենք դէպի անցեալը եւ դիտարկում ենք կենդանակերպերը իրենց խորհրդանշանների առումով, ապա կենդանաշրջանի մէջ ունենք թէ՛ Խոյ եւ թէ՛ Զի: Ի դէպ, Խեցգետին կենդանակերպի նախնական հնարաւոր տարբերակներից առաւել հաւանական պիտի համարել հէնց Յիւրը: Բանն այն է, որ, ինչպէս ժամանակին նկատուել էր, ցիւռի (վայրի էշի) սրբացուած, պաշտուող կենդանի եղած լինելը հին Հայոց մէջ մեզ է վկայուած ի դէմս «Սասնայ Մոերի» երկրորդ ճիւղի հերոսներից Յուան Վերգոյի¹³: Վերգոն Սասնայ Տան հիմնադիր Սանասարի երեք որդիներից մէկն է եւ իբրեւ այդպիսին՝ նոյնական է Հայկական հրաշապատում հէքեաթների թագաւորի երեք որդիներից մէկին: Իսկ հէքեաթների թագաւորի երեք որդիների մասին էլ գիտենք, որ այդ երեք եղբայրները արեգակնային հերոսներ են եւ կերպաւորում են Արեգակի երեք հիմնական դիրքերը՝ ծագումը (կրտսերը), միջօրէի կիզող դիրքը (միջնեկը) եւ մայրամուտը (աւագը): Սանասարի երեք որդիների կենդանական կրկնակներն էլ Գոմշացուրը (Օհան), Առիւծը (Մհեր) եւ Յիւն (Վերգո) են: Այսինքն, ի դէմս Խոյ – Խեցգետին կենդանակերպերի ունենք հնագոյն Խոյ – Յիւ կենդանակերպերի այսօրուայ վիճակը: Այս երկու հնագոյն կենդանակերպերի միջեւ կան երկու այլ կենդանակերպեր՝ Յուլն ու Երկուորեակները: Այսինքն, երկնակամարի վրայ այս կենդանակերպերը իրարից հեռու են 90 աղեղնային աստիճանով ճիշդ այնպէս, ինչպէս Յուլ եւ Առիւծ կենդանակերպերը: Ինչպէս ժամանակին ցոյց էր տրուել, կենդանաշրջանի Յուլից Առիւծ հատուածը (Յուլ, Երկուորեակներ, Խեցգետին եւ Առիւծ) համարուել է երկնային վիշապ, որի գլուխը Յուլն է, իսկ տուտը՝ Առիւծը¹⁴: Եւ այս երկնային վիշապի հետ է կապուած եղել Արեւի ու Լուսնի խաւարումների բացատրութիւնը: Ու նաեւ սրա հետ է կապուած եղել Հայկի աստղի չերեւալու շրջանը, երբ այդ աստղը Արեւի արեւելեան կողմից անցել է Արեւի արեւմտեան կողմը¹⁵: Ահա, Յուլ-Առիւծ երկնային վիշապի նմանողութեամբ մենք ունենում ենք Խոյ – Զի (էշ, կամ Յիւ, իսկ ներկայումս՝ Խեցգետին)

¹³ Այս մասին տես **Գր. Բրուտեան**, Երկնային վիշապի մասին պատկերացումները հին Հայոց տիեզերաբանական համակարգում, «Էջմիածին», Գ., 2009, էջ 107 – 108, 110, ծնթ. 45:

¹⁴ Տես անդ, էջ 98 – 114:

¹⁵ Անշուշտ, իրականում ոչ թէ աստղն է անցնում Արեւի մի կողմից միւրը, այլ Արեւն է իր տարեպտոյտի ընթացքում աստղի արեւմտեան կողմից անցնում արեւելեան կողմը:

կենդանաշրջանի մի հատուկած, որ դարձեալ պարունակում է չորս աստեղատուն եւ դարձեալ ունի դրան իմաստ: Ընդ որում, երկու դէպքում էլ այդ երկնային Դուռը մի աշխարհից միւս աշխարհ տանող անցումն է: Ա՛յս երկնային Դուռը ընդգրկում է Խոյ, Յուլ, երկուորեակներ եւ Ձի (Հնում՝ էշ կամ Յիւ, այժմ՝ Խեցգետին) կենդանակերպերը: Այսպիսի պատկերացման օգտին յիշենք, որ տապանաքարերը ունեցել են հէնց գետնի վրայ հորիզոնական դրուած քարէ դրան տեսք: Տապանաքարի նմանողութեամբ պատրաստուած քարէ դռներ հնում շատ են կիրառուել Հայաստանում: Այդպիսի դռներ մինչեւ մեր օրերը հասել են Հայաստանի Ե. - Է. դարերի բազմաթիւ շինութիւնների մէջ: Յիշենք, օրինակ, Փարպիի Ե. դարի Ծիրանաւոր եկեղեցու, Արուծի Է. դարի ամրոց-եկեղեցու արեւմտեան եւ Անբերդի դղեակի հարաւային մուտքի միակտուր քարէ դռները (նկ. 6, 7)¹⁶: Այս բոլոր դռները ունեն միակերպ նոյնական կառուցուածք: Դրանք բոլորն էլ ամուր որձաքարից պատրաստուած մօտաւորապէս քառակուսի (որոշ դէպքերում ուղղաձիգ ուղղութեամբ մի փոքր ձգուած) հաստ սալեր են, որ մի եզրից ունեն դէպի վեր ու վար դուրս ցցուած ելուստներ: Այս ելուստները, իրենց կտրացուած ծայրերով դրուած լինելով նոյն քարից պատրաստուած փոսիկների մէջ, կատարում են ծխնու դեր, եւ այդ կերպ քարէ դուռը պտտում է ուղղաձիգ առանցքի շուրջ¹⁷: Ի դէպ, մեզ են հասել նաեւ այս նոյն կառուցուածքով փայտեայ հաստ դռներ, որոնցից մի նմոյշ կարելի է տեսնել Տաթեւի վանքում (տե՛ս նկ. 8): Այս դուռը (որ աւելի ճիշդ կը լինի դարպաս կոչել), ունի շուրջ 12 սմ հաստութիւն, մի փոքր մեծ է նման քարէ դռներից եւ ունի իր լայնութիւնից կրկնակի մեծ բարձրութիւն¹⁸: Այս օրինակը ցոյց է տալիս, որ վերը նշուած քարէ դռների ձեւի (ու որոշ առումով՝ նաեւ չափսերի) աւանդոյթը Հայաստանում ապրել է շատ երկար ու տարածուել է նաեւ փայտեայ դռների-դարպասների վրայ:

Եթէ այս քարէ դռներից մտովի հանենք ծխնու ելուստների մասը, ապա կը

¹⁶ Նոյնպիսի մի քարէ քառակուսի դուռ էլ կայ Թալինի ամրոցի միջնաբերդի ստորին յարկում, որ փակում է ամրոցից դուրս գնացող գետնուղու մուտքը: Ընդ որում, այս դուռը իր ծխնի-ելուստներով լրիւ անփսաս վիճակում է եւ այսօր էլ որոշ ճիգ կիրառելու պարագային բաւական լաւ պտտում է իր առանցքի շուրջ:

¹⁷ Ամենայն հաւանականութեամբ այս դռների գործածութեան ժամանակ իբրեւ ծխնի ծառայող դրանց ելուստները (դրանց պահող քարէ փոսիկները) պիտի օծուէին ձէթով կամ մի այլ իւղով՝ ծխնու աշխատանքը դիւրացնելու համար:

¹⁸ Այս դրան համարեա կրկնակի մեծ լինելը համանման քարէ դռներից դիւրաւ բացատրելի է նրանով, որ փայտի մշակումը էապէս դիւրին է քարի մշակումից, եւ անհամեմատ հեշտ է մեծ չափսերի փայտեայ դռներ պատրաստելը, առաւել եւս, որ փայտեայ դռները կարելի է պատրաստել մի քանի կտոր փայտերից իրար կցելու եւ սեպերով ամրացնելու եղանակով, ինչպէս արուած է հէնց Տաթեւի սոյն դրան պարագայում (նկարի ստորին մասում յստակ երեւում է առանձին փայտերի իրար կցման համակարգը):

ստացուի հէնց տապանաքարի չափսի եւ հէնց տապանաքարի համաչափութեամբ մօտաւորապէս քառակուսի քարէ սալ: Այսինքն, հայկական «դասական» տապանաքարերն ու հայկական հնագոյն քարէ դռները, ըստ իրենց չափսի, նիւթի ու կազմուածքի, իրարից չեն տարբերուում: Դրանք, ըստ արտաքին յատկանիշների, նոյնն են: Բացի այս, խնդրոյ առարկայ տապանաքարերն ու քարէ դռները ունեն նաեւ բովանդակային, խորհրդանշական, գաղափարային ընդհանրութիւն: Տապանաքարերը ըստ էութեան նշանակում են Լոյս ու Մութ աշխարհների սահման, այդ սահմանին դրուած դռու, որի մի կողմում (ներքեւում) Մութ աշխարհն է, իսկ միւս կողմում (վերեւում)՝ Լոյս աշխարհը:

Այս ամենից զատ յիշենք նաեւ, որ նոյն տապան բառը իր հիմնական «արկղ» իմաստից զատ ունեցել է նաեւ «տապանաձեւ նաւ» իմաստը: Եւ այս իմաստով սա նոյնանում է Նոյեան տապանի հետ, որով հերոսը (Նոյը) հին (նախաջրհեղեղեան) աշխարհից նաւեց անցաւ դէպի նոր (յետջրհեղեղեան) աշխարհը: Ի դէպ, տապանի եւ դրան իմաստային ընդհանրութիւնն ի նկատի ունենալով՝ լիովին հասկանալի է դառնում Նոյի կառուցած նաւի տապանակերպ լինելը: Իրօք, սամեզ հասած պատմութեան մէջ միակ դէպքն է, երբ նաւը կառուցուում է տապանի՝ արկղի ձեւով: Ըստ Ծննդոց գրքի հայերէն թարգմանութեան Նոյեան տապանի չափսերը եղել են $300 \times 50 \times 50$ կանգուն (Ծննդ. 9. 15): Ի դէպ, այս նոյն հատուածի յունարէն Եօթանասնից եւ ասորերէն Պեշիթո բնագրերում տապանի չափսերը $300 \times 50 \times 30$ են (բարձրութիւնը՝ 50-ի փոխարէն 30 կանգուն)¹⁹: Թէ ինչպէ՞ս է հայերէն թարգմանութեան մէջ 30-ը դարձել 50, դժուար է միանշանակ ասել²⁰: Աւելին. ըստ նոյն աղբիւրի Նոյը Աստուծոց պատուէր է ստանում հէնց տապան (այսինքն՝ արկղ) կառուցելու. այստեղ խօսք չկայ նաւ կառուցելու մասին (Ծննդ. 9. 14): Ինչպէս յայտնի է, համաշխարհային ջրհեղեղի մասին աստուածաշնչեան պատմութեան նախատիպը մեզ է հասել չումերական Գիլգամէշ դիցավէպում: Այս վէպի բուն շումերերէն տարբերակում տապանի չափսերը նկարագրող հատուածը վնասուած է, սակայն դրա աքքադական թարգմանութեան մէջ յստակ տրուած է տապանի չափերի յարաբերութիւնը: Այստեղ միանշանակ տրուած է, որ տապանը պէտք է լինի ուղղանկյին

¹⁹ Ի դէպ, այս տեսակ չափերով տապանը ջրում լողալու առումով շատ անելի կայուն ու յարմար կը լինի, քան հաւասար բարձրութիւն ու լայնութիւն ունեցողը:

²⁰ Հնարաւոր է ենթադրել, որ հայերէն թարգմանութեան մէջ ($300 \times 50 \times 30$)-ը դարձել է ($300 \times 50 \times 50$) ոչ թէ թարգմանչի կամ գրչական վրիպակի-սխալի հետեւանքով, այլ տապանի չափսերը իրար հաւասար լինելու մասին տեղական հնագոյն ասանդոյթի աղդեցութեամբ: Սակայն այս ենթադրութիւնը հաստատուն հիմքի վրայ դնելու համար առայժմ առկայ տուեալները բաւարար չեն, հարկ է յաւելեալ հետազոտութիւն կատարել:

եւ ունենայ հասաւար երկարութիւն ու լայնութիւն²¹: Եւ տապանի չափերն էլ հաւասար են 120×120 կանգուն²²: Այսինքն, ջրհեղեղի մասին պատմող հնագոյն բնագրում տապանը քառակուսի է²³: Սա հէնց այն համաչափութիւնն է, որ մենք տեսնում ենք հայկական հնագոյն քարէ դռների պարագայում: Նաւագնացութեան տեսանկիւնից սա բնաւ նպատակայարմար ձեւ է, եւ, բնականաբար, սա է պատճառը, որ յայտնի է ոեւէ այլ դէպք, երբ նաւը կառուցուի հէնց տապանի - արկղի ձեւով: Սակայն եթէ հաշուի առնենք, որ ա՛յս նաւը սովորական նաւ է, այլ յատուկ նաւ է, որ նախատեսուած է ոչ թէ սովորական նաւարկութեան, այլ մի աշխարհից մի այլ աշխարհ անցնելու համար, ապա լիովին բնական ու հասկանալի կը դառնայ այդ նաւը տապանի - արկղի ձեւով կառուցելը: Այսինքն, Նոյի նաւը նաւ է սովորական իմաստով, այլ յատուկ տապանաձեւ նաւ է, որ նախատեսուած է հին աշխարհից նոր աշխարհ անցնելու համար:

Շատ կարեւոր է նաեւ այն, որ Նոյեան տապանը նաեւ նախատեսուած է դրա մէջ երկարատեւ բանակուելու համար: Այսինքն, այս տապանը որոշ առումով նաեւ տուն է, բնակութեան վայր: Ուրեմն, ըստ իր ա՛յս գործառնութի էլ ակնկալելի է, որ այս տապանն ունենայ նաեւ բնակութեան վայրին, ի մասնաւորի՝ տանը յատուկ համաչափութիւններ: Ահա, ըստ մեզ հասած հնագոյն վեղալական ճարտարապետութեան կանոնների, թէ՛ տան եւ թէ՛ բնակութեան համար նախատեսուած կառուցապատուելիք հողամասի համար ամենանախապատուելի ձեւը քառակուսին է, այսինքն՝ հաւասար կողմեր ունեցող ուղղանկիւնը²⁴: Այսինքն, ըստ հնագոյն ճարտարապետական կանոնների եւս Նոյեան տապանը, իբրեւ (լողացող ժամանակաւոր) տուն, պիտի ունենար քառակուսի ձեւ: Ըստ այսմ, հասկանալի է, որ Նոյի այս նաւը նոյնիսկ չէր էլ կարող այլ ձեւ ունենալ. ելնելով իր գործառնութից՝ թէ՛ իբրեւ բնակութեան վայր-տուն եւ թէ՛ իբրեւ մի աշխարհից մի այլ աշխարհ անցնելու դուռ, նա անպայման պիտի ունենար մի՛միայն քառակուսի տապանի՝ արկղի ձեւ:

Գործառնութային առումով տապանի-տապանաքարի-հանգուցեալների հոգիները աշխարհից աշխարհ փոխադրողի հետ նոյնն է յունական դիցաբանութեան մէջ Քարոնի նաւակը, որով մեռեալների հոգիներն են տեղափոխուում

²¹ Գիլգամէշ, 11-րդ պնակիտ, տող 27-30: Տե՛ս “Эпос о Гильгамеше” (“О всё издававшем”), перевод с аккадского И. М. Дьяконова, Москва-Ленинград, 1961, ст. 73.

²² Տե՛ս անդ, էջ 74, տող 57 - 58: Տե՛ս նաեւ **A. R. George**, The Babylonian Gilgames Epic, v. I, Oxford, New York, 2003, pp. 705-706.

²³ Նկատենք, որ քռակուսի ձեւը նաւի համար թերեւս ամենանախարմարն է: Սակայն դա կարող է ընդունելի լինել պարզունակ լաստի համար: Ուստի, չի բացառուում, որ տապանի քառակուսի ձեւը ժառանգուած լինի հնագոյն պարզ լաստերից:

²⁴ Տե՛ս, օրինակ, **Т. Кришна**, Индийское искусство ваасту, Москва, 2004, ст. 32 - 33.

նկ. 1

Ձիակերպ տապանաքար Թեղենեաց վանքի գերեզմանոցում (լուսանկարը՝ հեղինակի):

նկ. 2

Խոյակերպ տապանաքար Թեղենեաց վանքի գերեզմանոցում (լուսանկարը՝ հեղինակի):

նկ. 3

Խոյակերպ տապանաքար Թեղենեաց վանքի գերեզմանոցում. արձանի պարանոցի ու ետին ոտների մասերը կոտրուած են (լուսանկարը՝ հեղինակի):

նկ. 4

Քանդակագարդ խոյակերպ տապանաքար Հին Ջուղայի գերեզմանոցում. պարանոցի մասում տապանաքարը կոտրուած է, ետետում երեւում են խաչքար-մահարձանները (լուսանկարը՝ Ա. Վրոյրի, ճարտարապետ Միքայէլ Մազմանեանի անձնական դիւանից):

նկ. 5

Քանդակագարդ խոյակերպ տապանաքար Հին Ջուղայի գերեզմանոցում. ետեւի մասում տապանաքարը կոտրուած է, յստակ երեւում է հայերէն արձանագրութիւնը՝ «[Սուրբ] խաչս բարեխօս ի Քրիստոս մանուկ Յովաննիսին յոյժ սիր[ա]կ[ա]ն եւ ծնօղին: Թվ[ական] ՌԾ. (1050 = Փրկչ. 1601 թ.)» (լուսանկարը՝ Ա. Վրոյրի, ճարտարապետ Միքայէլ Մազմանեանի անձնական դիւանից):

նկ. 6

Արուճի է. դարի ամրոց-եկեղեցու
քարէ դուռը. ձախ կողմում յստակ
երեսում են իբրեւ ծխնի ծառայող
ելուստները եւ ստորին բնիկը
(լուսանկարը՝ հեղինակի):

նկ. 7

Անբերդի դղեակի հարաւային
ներքին մուտքի քարէ դուռը.
ներկայումս դրան վերին անկիւնը եւ
ծխնու վերին ելուստը կոտրուած են
(լուսանկարը՝ հեղինակի):

նկ. 8

Տաթեւի վանքի փայտեայ դուռը. իբրեւ
ծխնի ծառայող ելուստներից ստորինը
քայքայուած է, սակայն յստակ երեսում
է վերին ելուստը (ձախ կողմում.
լուսանկարը՝ հեղինակի)

սրբազան Ստիքս գետի մի ափից միևսը՝ Լոյս աշխարհից Մուլթ աշխարհ։ Ի դեպ, Քարոնի նաւակն էլ պէտք է որ հէնց լասրանաւ լինի։ Սրա վկայութիւնն է այն, որ Քարոնը իր նաւակը ոչ թէ թիավարում է, այլ տեղաշարժում է երկար ձողի միջոցով²⁵։ Իսկ ձողով տեղաշարժում են ոչ թէ սովորական նաւակները, այլ լասրանաւ փոքր լասրանաւերը։ Այսինքն, ըստ այս վկայութեան, Քարոնի նաւակը, Լոյս աշխարհից Մուլթ աշխարհ տեղափոխող նաւակը իրականում լաստ է եւ, ըստ այդմ, պէտք է ունենայ լաստի ձեւ։ Իսկ լաստի մասին էլ գիտենք, որ դրա պարզագոյն տարբերակը իրար կապուած գերաններից սարուած տախտակամած է, որի ամենապարզ տարբերակը ունի հէնց ուղղանկյուն (դրան) ձեւ։

Հարկ է նաեւ բացատրել, թէ կենդանաշրջանի մէջ Դուռ նշանակող Յուլ-Առիւծ հատուածի առկայութեան պարագայում ինչպէ՞ս պիտի պատճառաբանուի նոյն նշանակութեամբ աստեղատների երկրորդ զոյգի (երկրորդ խմբի) առկայութիւնը։ Սա հասկանալու համար յիշենք, որ Հայոց Հայկեան օրացոյցի հիմնադրման ժամանակ՝ Ք. ա. 2341 թ. օրացոյցի կարգաւորող առաջնորդ աստղը երկնքից անհետացել է (դրան համապատասխանող պաշտօնող էակը մտել է Անդրաշխարհ), երբ Արեւը եղել է Յուլ կենդանակերպում եւ դարձեալ ի յայտ է եկել (համապատասխան պաշտօնող էակը ելել է Լոյս աշխարհ), երբ Արեւը եղել է Առիւծ կենդանակերպում։ Սրա հետ մէկտեղ գիտենք նաեւ, որ ի հետեւանք Երկրի պտտման առանցքի դարաւոր գալարապտոյտի, դանդաղ փոխում է ամառնամուտի, գարնանամուտի եւ այլ «կայուն» կէտերի դիրքը երկնքում։ Ահա այս փոփոխութիւնը բերում է նրան, որ նոյն աստղի ծագման ու մայրամուտի կէտերը եւս դանդաղ կը տեղափոխուեն, շարժուելով մօտ 30 աստիճան 2000 տարում²⁶ արեւմուտքից դէպի արեւելք։ Այսինքն, մօտ 2000 տարում մէկ կենդանակերպով կը փոխուի վերը նշուած Երկնային Դուռ տեղը։ Այսպիսով, Խոյ-Ձի հատուածը պիտի նշանակի նոյն Երկնային Դուռը միայն թէ մօտ 2000 տարի Հայկեան օրացոյցի հիմնումից յետոյ։ Սա համապատասխանում է անտիկ շրջանի սկզբի ու միջին մասերին՝ Ք. ա. 300 թուականից մինչեւ Փրկչական դարաշրջանի սկիզբները։ Այսպիսով, ստանում ենք, որ Հայկական խոյակերպ ու ձիակերպ տապանաքարերը սերտօրէն կապուած են մեռելաների յարութեան գաղափարի հետ եւ արտայայտում են Երկնային Դուռն անորաշարժ

²⁵ Այս մասին վկայուած է Սենեկայի “Hercules Furens” քերթուածում. տես **Луций Анней Сенека**, Трагедии, Литературные памятники, Москва, 1983, ст. 136.

²⁶ Այստեղ տրուած 2000-ը գալարապտոյտի առաջացրած շեղման մօտաւոր արժէքն է։ Իրականում Երկրի պտտման առանցքի գալարապտոյտի պարբերութիւնը 25776 տարի է, որից էլ հետեւում է, որ խաւարածրի վրայ գտնուող սեւեռեալ կէտերը (բնականաբար՝ նաեւ արեւադարձերի եւ գիշերահաւասարների կէտերը) 30 աստիճանով (այսինքն՝ մէկ կենդանակերպով) դէպի արեւելք կը տեղափոխուեն $25776 / 12 = 2148$ տարում։

տարբերակը, որ կապուած է Հայկի աստղի մայրամուտի ու ծագման ժամանակներին Արեւի ունեցած դիրքի հետ: Այս կերպ նաեւ հասկանալի է դառնում, թէ ինչո՞ւ այս երկու տեսակի տապանաքարերը չեն հանդիպում Փրկչական դարաշրջանից առաջ: Սրա պատճառը այն է, որ նշուած ժամանակից առաջ Երկնային Դրանը համապատասխանող համաստեղութիւններ են եղել Յուլի ու Առիւծը: Այսինքն, Փրկչական դարաշրջանից առաջ եթէ Հայաստանում ստեղծուէին կենդանակերպ տապանաքարեր, ապա դրանք պիտի ունենային ցուլի եւ առիւծի տեսք, բայց ոչ բնաւ խոյի եւ ձիու: Այս առումով շատ ուշագրաւ է Գարեգին Սրուանձտեանցի յիշատակութիւնը. «Հայաստանի մէջ դեռ շատ կան գեղեր, իմ տեսածներէս Խնուսայ Գարաշորան գեղին և Բաքերդու Բալախոր գեղին տապանաքարերը ոչ տեսնուած խաչքար են, և ոչ պատկերացած կախարիչ, այլ խոյաձև, ձիաձև, առիւծաձև, ցլաձև հսկայ քարեր, որոց կողերու վրայ սուր, տապար, հրացան և այլն քանդակուած»²⁷: Անուանի հայագէտը նշում է այս տեղերի տապանաքարերի 4 տեսակ կենդանիներ պատկերելը, որ են՝ խոյ, ձի, առիւծ եւ ցուլ: Սա նշանակում է, որ այս յիշատակուած վայրերում կա՛մ պահպանուած են եղել առիւծակերպ ու ցլակերպ տապանաքարերի նմոյշներ մօտ երկուհազարամեայ անցեալից եւ կա՛մ էլ այդ նոյն ժամանակներից պահպանուել, յարատեւել եւ մեզ մօտիկ ժամանակներն է հասել առիւծակերպ ու ցլակերպ տապանաքարերի պատրաստելու-տեղադրելու աւանդոյթը²⁸: Երկու դէպքում էլ սա վկայում է, որ իրօք, հնում Հայաստանում եղել է նաեւ առիւծակերպ ու ցլակերպ տապանաքարերի կիրառութեան ավանդոյթ: Այսինքն, ստանում ենք, որ Երկնային Դուռն նշանակող համաստեղութիւնների նշաններով տապանաքարեր Հայաստանում առկայ են երկու տարբերակով՝ թէ՛ Ք. ա. Ի. Դ. դարի դրութեամբ (Յուլի եւ Առիւծի պատկերով) եւ թէ՛ Փրկչ. Ա. դարի դրութեամբ (Խոյի ու Ձիու պատկերով): Սա էլ, իր հերթին, հաստատում է, որ ճիշդ են վերը շարադրուած մեր պատկերացումները թէ՛ Երկնային Դրան մասին, եւ թէ՛ խոյակերպ ու ձիակերպ տապանաքարերի մասին: Այսինքն, կենդանաշրջանի մէջ առկայ Երկնային Դրան մասին ժամանակին մեր գտած-վերականգնած պատկերացումները ոչ միայն իրօք եղել են, այլ նաեւ յարատեւել են այնքան երկար, որ հարկ է եղել

²⁷ Գ. Սրուանձտեանց, Երկեր, հտ. 1, էջ 178, Երեւան, 1978:

²⁸ Ցաօք, այս տապանաքարերը հասկանալի պատճառներով այսօր մեզ անհասանելի են: Աւելին, շատ հաւանական է, որ դրանք վաղուց արդէն գոյութիւն իսկ չունեն: Ուստի ոեւէ միջոց չունենք դրանց տեսքն ու վրայի պատկերները տեղում ստուգելու: Արդ, եթէ ընդունենք, որ ցլակերպ ու առիւծակերպ տապանաքարերի վրայ եւս պատկերուած են եղել Գ. Սրուանձտեանցի նշած գէնքերը (յատկապէս՝ հրացան), ապա պիտի ընդունենք, որ դրանք ոչ թէ երկուսնապարամեայ անցեալից մեզ հասած նմոյշներ են, այլ ի դէմս դրանց ունենք հնագոյն ավանդոյթի շարունակութիւն ժԹ. դարում:

փոփոխել այդ դրան երկու կողմերին համապատասխանող կենդանակերպերը եւ դրան խորհրդանիշն արտայայտել փոփոխուած կենդանակերպերի խորհրդանիշերով: Ստորեւ ներկայացնենք տարբեր դարաշրջաններում Երկնային Դուռ նշանակող կենդանակերպերը, այնպէս ինչպէս դրանք երկնակամարի վրայ կ'երեւան արեւելքից արեւմուտք դասակարգութեամբ:

Ուղղութիւնը	Կենդանակերպը				Ուղղութիւնը	Ժամանակը
Արևելք	Առիծ	Խեցգետին	Երկուորեակ	Ցուլ	Արևմուտք	Ք. ծ. ա. Ի.Դ. դ.
	Ջ	Շ	Ի	Ծ		
Արևելք	Խեցգետին	Երկուորեակ	Ցուլ	Խոյ	Արևմուտք	Փրկչ. Ա. դ.
	Շ	Ի	Ծ	Կ		

РЕЗЮМЕ

Представлена попытка объяснения смысла средневековых (быть может и более ранних) надгробных камней, выполненных в виде коней и овец, встречающихся на многих древних кладбищах Армении.

В армянских чудесных сказках встречаются канонизированные сюжеты, где белые, красные и чёрные овны или кони выступают в качестве животных, которые переносят героя из одного (обычно из среднего - Чудесного) Мира в другой (Тёмный Мир - Преисподню, или обычный - Светлый Мир, где живут герои). Учитывая эту параллель, можно сделать вывод, что в случае надгробных камней овны и кони выступают в качестве животных, которые перевозят души усопших из Преисподни в Небеса. Эти животные соответствуют зодиакальным созвездиям, составляющим Небесную Дверь. В период становления древнего армянского Гайковского календаря (2341 до р. Хр.) Небесная Дверь соответствовала зодиакальным созвездиям Тельца, Близнецов, Рака и Льва. Спустя порядка 2000 лет, вследствие прецессии земной оси, та же самая Небесная Дверь уже соответствовала созвездиям Овна, Тельца, Близнецов и Рака. Последнее, в свою очередь, в старой армянской традиции было известно как Осёл или Ослы. Вместе с вышесказанным, имея ввиду семантическую - символическую идентичность Осла и Лошади, мы можем рассматривать изображение Коня на надгробии как

обновлённую версию древнего созвездия Осла. Таким образом, надгробные камни в виде коней и оленей указывают на возможность существования обновлённой версии Небесной Двери, соответствующей эпохе начала Христианской эры.

SUMMARY

An attempt is made to understand the meaning of the horse-shaped and ram-shaped tombstones that occur in different cemeteries in Armenia. In Armenian fairy-tails there are canonized fragments, where white, red and black rams or horses figurate as animals who transfer the hero from one world to another world (particularly from middle - Magic world to the Dark world - the Underground, or to the Light world - the common world where we live). Taking into account this parallel, we can conclude that in the case of tombstones ram and horse figurate as characters who must transfer the souls of death persons from Underground to Heaven. These animals correspond to the beginning and the end of the four zodiacal signs that compose the Heavenly Door. During the period of establishment of the Haykian calendar (2341 BC) the Heavenly Door corresponds to the constellations Taurus, Gemini, Cancer and Leo. After some 2000 years, as a result of precession, the same Heavenly Door includes the signs Ram, Taurus, Gemini and Cancer. The last one in old Armenian tradition was known as an Ass or Asses. And taking into account the semantic - symbolic identity of Ass and Horse, we can consider the Horse as an updated version of the old Ass constellation. Thus, in the case of the horse-shaped and ram-shaped tombstones we have the renewed version of the Heavenly Door corresponding to the period from the beginning of Cristian époque.

